

Hama
Ulu Camii'nin
minaresi –
Suriye

BİBLİYOGRAFYA :

K. A. C. Creswell, *Early Muslim Architecture*, Oxford 1932, s. 14; a.m.f., *A Short Account of Early Muslim Architecture*, Harmondsworth 1958, s. 7; a.m.f., "The Great Mosque of Hamâ", *Aus der Welt des Islam: Festschrift für E. Kühnel*, Berlin 1959, s. 48-53; Müeyyed el-Kilânî, *Muhâfazatu Hamâ*, Dimaşk 1964, s. 51-52; *Architecture of the Islamic World* (ed. G. Michell), London 1978, s. 234; Abdülkâdir er-Reyhâvî, *el-İmârâtü'l-'Arabîyyetü'l-İslâmiyye*, Dimaşk 1979, s. 194-195; Muhammed Kürd Ali, *Hita'tü's-Şâm*, Dimaşk 1403/1983, VI, 60; Ahmed Vasfi Zekerîyyâ, *Cevle eserîyye fi ba'zî'l-bilâdi's-Şâmiyye*, Dimaşk 1984, s. 256-258; R. Burns, *Monuments of Syria*, London 1992, s. 126; M. Sobernheim, "Hamâ", *IA*, V/1, s. 171; a.m.f., "Hamâ", *DMİ*, VIII, 71; D. Sourdel, "Hamât", *Et*² (İng.), III, 121.

ABDÜSSELAM ULUÇAM

HAMÂDİŞE (الحمادشة)

Ali b. Hamdûş'a
(ö. 1135/1722-23)

nisbet edilen ve daha çok
Fas'ta yaygın olan bir tarikat.

nüddin Ketboğa tarafından yaptırılan ahşap minber, kitâbe ve süslemeleriyle XIII. yüzyıl Memlük sanatının en güzel örneklerinden birini teşkil eder.

Harimin doğusuna bitişik beş hücreli medrese, koridor şeklinde dar bir avluya ve cami avlusunun doğu revaklarına açılmaktadır. Batısında daha geniş bir avlu ile el-Melikü'l-Muzaffer III. Mahmûd ve oğluna ait türbe yer alır. Türbede bulunan iki ahşap sanduka da minber gibi ince işlenmiş geometrik ve bitkisel motiflerle süslüdür.

Avlu etrafındaki revakların kemerleri aynı döneme ait olmadığından farklı özelliklere sahiptir. Doğu revakının harime yakını kısmı kapatılarak mescid haline getirilmiştir. Avluda sekiz antik sütunun taşıdığı sekizgen gövdeli, kubbe ile örtülü olan hazine binasının (beytül-mâl) altında sekizgen bir havuz bulunmaktadır. Mimari yapısı ve akantus süslemeli sütun başlıkları ile Şam Emeviyye Camii avlusundaki Kubbetü'l-hazne'nin tam bir benzeridir. Avluya kuzeyden bir taçkapı ile girilmektedir.

Harimin güneydoğu köşesinden yükselen kare planlı minare eski bir temel üzerine oturtulmuştur. Siyah-beyaz iki renkli taşlardan oluşan yatay kuşaklar şeklindeki süslemelerin arasında küffî kitâbe şeritleriyle mozaik tekniğinde işlenmiş eşkenar dörtgen motifleri mevcuttur. Avlunun kuzeyindeki çokgen silindirik gövdeli minare de Memlük karakteri taşımaktadır.

Tarikatın kurucusu Sîdî Ebü'l-Hasan (Ebü'l-Berekât) Ali b. Muhammed Hamdûş ile halifesi Sîdî Ahmed ed-Dagûgî hakkında yeterli bilgi yoktur. Fas Karaviyyîn Medresesi'nde tahsilini tamamladığı bilinen Ali b. Hamdûş daha sonra bugün zâviyesinin bulunduğu Zerhûn'a yerleşti. Abdüsselâm b. Meşîş (ö. 625/1228 [?]) ve talebesi Ebü'l-Hasan eş-Şâzelî'nin mânevî terbiyesinde yetiştiği dikkate alınarak onun üveysimeşrep bir süffî olduğu söylenebilir. Dinî bir eğitim görmeyen Sîdî Ahmed şeyhinin vefat haberi alındıktan sonra kendini kaybederek teberle başını yaralamış, bu olay daha sonra, vecd halindeki Hamâdişe dervişlerinin tarikatın zikir meclislerinde uyguladığı bir gelenek halini almıştır. Bazı kaynaklarda 1131'de (1719) vefat ettiği belirtilen Ali b. Hamdûş'un türbesi Miknâs şehrine 34 km. mesafede bulunan Zerhûn'un köylerinden Benî Reşîd (Sîdî Ali), Sîdî Ahmed'in türbesi de Benî Verâd köyündedir. Bu türbelerde mevlid kandilinden bir hafta sonra yapılan ve "müsem" (mevsim) denilen törenlere Fas'ın çeşitli bölgelerinden gelen pek çok Hamâdişe mensubu katılır. Kuzeybatı Afrika'nın birçok bölgesinde kurulan zâviyelerle tesir sahasını genişleten Hamâdişe bölgenin en yaygın tarikatlarından biridir. XX. yüzyılın başlarında Miknâs'ın üçte ikisinin Hamâdişe'ye mensup olduğu bilinmektedir.

Tarikatın zikir meclislerine "hadra, ley-le" gibi adlar verilir. Kudüm, ney ve diğer

mahallî mûsîkî aletlerinin eşliğinde yapılan hadra zikri, kadın ve erkeklerin ayrı ayrı odalarda yerlerini almalarından sonra okunan bir münâcâtla başlar. Dervişlerin cezbe haline ulaşmaları şarttır; aksi takdirde zikrin tekrar edilmesi gerekir. Zikrin başlangıç, gelişme ve kemal hali "soğuk", "ılık" ve "sıcak" kelimeleriyle ifade edilir. Leyle adı verilen yemekli zikir gece yapılır. Bu sırada tarikat mensuplarından toplanan sadakalar Sîdî Ali ve Sîdî Ahmed'in torunlarına ve diğer yoksul dervişlere dağıtılır. Tarikat mensuplarının zikir sırasında teber, bıçak, çivili sopa vb. ile başlarına vurmaları İslâmî esaslara aykırı bir âdet olduğundan şiddetle eleştirilmiştir (İbn Zeydân, V, 459-464). Hamâdişe tekkelerindeki coşkulu zikir meclislerinin cin çarpmış insanları tedavi ettiğine inanılması tarikatın yaygın hale gelmesini kolaylaştırmıştır. Hamâdişe daha sonraki yıllarda Sîdî Ali'ye nisbetle Al-lâliyyîn ve Ahmed ed-Dagûgî'ye nisbetle Dagûgîyyîn adlı iki kola ayrılmışsa da bunlar arasında önemli bir fark yoktur.

BİBLİYOGRAFYA :

Kâdirî, *Neşrül-meşânî*, III, 263; İbn Zeydân, *İthâfû a'lâmî'n-nâs*, Rabat 1352/1933, V, 459-475; E. Dermenghem, *Le culte des saints dans l'Islam maghrébin*, Paris 1954, s. 12; Abdelouahed Ben Talha, *Moulay-Idriss du Zerhoun: Quel-ques aspects de la vie sociale et familiale*, Rabat 1965, s. 22, 33, 44-46, 110, 123-124; V. Crapanzano, "The Hamadsha", *Saint, Scholars and Sufis* (ed. N. Keddie), Berkeley 1972, s. 327-348; a.m.f., "Hamâdişha", *Et² Suppl.* (İng.), s. 350-351; Sîddîk b. el-Arabî, *Kitâbü'l-Magrib*, Beyrut 1404/1984, s. 159-160; İbrâhim Harekât, *el-Magrib 'abre't-târîh*, Dârülbeyzâ 1405/1985, III, 551; G. Draque, *Esquisse d'histoire religieuse du Maroc*, Paris, ts., s. 122; J. Herber, "Les Hamadcha et les Dghoug-hiyyin", *Hespéris*, III, Paris 1923, s. 217-236.

ETHEM CEBECİOĞLU

HAMÂDU MÛSÂ

Sîdî Ahmed b. Mûsâ
el-Cezûlî es-Simlâlî
(ö. 971/1563)

Kuzey Afrika'da tanınmış
bir mutasavvîf.

864 (1460) veya 865 (1461) yılında Fas'ın güneybatısında Sûs bölgesindeki Bû Mervân'da doğdu. Asıl adı olan Ahmed b. Mûsâ'yı Kuzey Afrika yerlileri Hamâdu Mûsâ şeklinde telaffuz ettiklerinden bu adla tanınır.

Sayılarının 300'ü aştığı söylenen birçok şeyhten feyiz alarak yetişen Hamâdu Mûsâ, Cezûliyye tarikatı şeyhlerinden Abdülazîz et-Tebbâ'a intisap ettikten sonra

memleketinden ayrılarak muhtemelen şeyhinin emriyle Bağdat'a kadar uzanan bir seyahate çıktı. İki yıl sonra 927'de (1521) Merakeş'e döndü. Şeyhi Tebbâ'nın kabri başında yedi gün kalıp ardından Sûs'a geçti ve Tâzervâlt'ta bir zâviye kurdu. Sa'dî Sultanı Abdullah el-Gâlib'in kendisini ziyaret etmesi şöhretinin daha da yayılmasını sağladı. Sultan Abdullah, 965'te (1558) Tanca ve Sebte'ye (Ceuta) kadar gelen Osmanlılar'a karşı ondan yardım istedi; şeyh de bölgeyi terketmeleri konusunda Osmanlılar'a çağrı yaparak ayrılmalarını sağladı. Portekizliler'e karşı da Sultan Abdullah'ı desteklemeyi sürdürdü. Sa'dîler kendisine büyük saygı duydular. Tâzervâlt'ta vefat eden Hamâdu Mûsâ'nın türbesi günümüzde mart, ağustos ve eylül aylarında olmak üzere yılda üç defa ziyaret edilmektedir.

Sa'dîler'in son zamanlarında birbirine muhalif üç grup, devletin zayıflamasını fırsat bilerek kendi bölgelerinde müstakil emirlikler kurdular. Hamâdu Mûsâ'nın torunlarından Ebû Hassûn Ali es-Simlâî'nin Sûs'ta kurduğu emirlik bunlardan biridir. Ebû Hassûn, Sa'dî Sultanı Ahmed Ebû Mahallî'nin 1614'te ölümünden sonra tahta geçen Sultan Zeydân'ı zayıf düşürmek için başta Cezûle kabilesi olmak üzere Sûs Berberleri'ni merkezî idareye karşı ayaklandırdı; 1626'da Yahyâ'nın ölmesiyle Hâdî Emirliği dağıldı. İlfîğ şehri Sûs bölgesinin ve Ebû Hassûn'un emirliğinin merkezi oldu. Birkaç yıl içinde sınırlarını genişleten Ebû Hassûn 1631'de Sicilmâse'yi aldı. Sûs bölgesini iktisadî bakımdan ayakta tutabilmek için İlfîğ'i Batı Afrika ticaretinin merkezi haline getirdi.

XIX. yüzyılın başlarında Ulâd Sîdî Hamâdu Mûsâ, Tâzervâlt Sultanlığı'na eski gücünü kazandırdıysa da Filâlîler'den Mevlây Hasan (1873-1893) sultanlığı yeniden etkisiz hale getirdi. Buna rağmen Tâzervâlt prensleri Hamâdu Mûsâ'ya borçlu oldukları mânevî otoritelerini XX. yüzyılın başına kadar korudular.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Asker el-Mağribî, *Devhatü'n-nâşir* (nşr. Muhammed Haccî), Rabat 1397/1977, s. 112-113; İbnü'l-Kâdî, *Dürretü'l-hicâl*, I, 165; Selâvî, *el-İstikşâ*, V, 47-48; VI, 78-81; Abbas b. İbrâhim, *el-İlâm*, Rabat 1974, II, 233-236; Siddîk b. el-Arabî, *Kitâbü'l-Mağrib*, Beyrut 1404/1984, s. 68; İbrâhim Harekât, *el-Mağrib 'abre't-târîh*, Dârülbeyzâ 1405/1985, II, 319; a.m.f., *es-Siyâsetü ve'l-müctema'u fi'l-'aşri's-Sa'dî*, Dârülbeyzâ 1408/1987, s. 360-361; Jamil M. Abun-Nasr, *A History of the Maghrib in the Islamic Period*, Cambridge 1987, s. 221-222, 228; A. Faure, "Hmâd u-Mûsâ", *EP* (İng.), III, 535-536; *Mu.M.*, III, 155; mülhak: II, 142.

RIZA KURTULUŞ

HAMAİL

(bk. MUSKA).

HAMÂLE

(bk. KEFALET).

HAMÂLİYYE

(حمالية)

Ticâniyye tarikatının
Şeyh Şerîf
Ahmed Hamâhullah'a (Hamallah)
(ö. 1943)
nisbet edilen bir kolu.

Ticâniyye tarikatının pîri Seyyid Ahmed et-Ticânî (ö. 1815), Cezayir'de Osmanlı idaresiyle arası açılınca Fas Sultanı Mevlây Süleyman'ın yanına giderek orada bir tekke açmıştı. Ticânî'nin ölümünden sonra tarikatın Cezayir kolu ile Fas'ta gelişen kolu arasında hem zikir usulü hem de fikrî ve siyasî bakımdan ayrılıklar ortaya çıktı. "Cevheretü'l-kemâl" denilen zikri Cezayir kolu on iki esmâ, Fas kolu ise on bir esmâ üzerinden çekiyordu. Tarikatın Cezayir kolu, bölgenin idaresini ellerine geçiren Fransızlar'la iyi ilişkiler kurmakta sakınca görmezken Fas kolu karşı tavrı aldı. Fransızlar'ın Batı Afrika'yı işgal etmesinden kısa bir süre önce Atlas Okyanusu sahillerinden Nijer'e kadar olan geniş alanda Batı Afrika İslâm Devleti'ni kuran el-Hâc Ömer (ö. 1864), tarikatın Fas koluna mensup olmasına rağmen 1835'te zikri on iki esmâ üzerinden çekmeye karar verdi; hâkimiyeti altındaki bölgelerde de bu zikir tarzı yayıldı.

Tarikatın Fas koluna bağlı Cezayirli şeyh Sîdî Muhammed b. Ahmed b. Abdullah (ö. 1909), 1904 yılında bugünkü Mali Cumhuriyeti'nin Niyûrû (Nioro) şehrine yerleşti. Birkaç tüccarın dışında fazla müntesibi bulunmayan Sîdî Muhammed, ha-

life olarak yerine aslen Moritanya'nın Tîşit (Tichit) bölgesinden olan Şerîf Ahmed'i bıraktı. 1913-1915 yılları arasında Fransız idarecilerinin hazırladığı, bölgedeki İslâmî faaliyetlerle ilgili raporlarda ondan münzevi bir hayat yaşayan, sömürge idaresine karşı açık bir tavır koymayan, kendisine gelen bütün hediyeleri sadaka olarak dağıtan, Ticânîler'i yeniden bir araya toplamaya çalışan, mensupları üzerinde nüfuz sahibi bir sūfî olarak bahsedilmektedir. Şerîf Ahmed'in, "Allah'ın himaye ettiği kimse" anlamındaki "Hamâhullah" lakabını bölgenin Fransız idarecileri genellikle "Hamallah" (Amalla) şeklinde kullanmışlardır (Alioune Traoré, s. 57).

1916 yılında Mekke'nin Şerîf Hüseyin tarafından işgal edilmesi üzerine Fransızlar idareleri altındaki müslüman bölgelerinde araştırmalar yaptırarak önde gelen müslümanların bu konuda fikirlerini aldılar. Mali valisine yazılan cevabî mektuplardan ilkine Şerîf Hamallah da imza atmış ve Fransızlar'la ortak hareket eden Şerîf Hüseyin'in Mekke emiri olmasını çok sevindirici bulduğunu bildirmişti. Hamallah başlangıçta Fransızlar'a yaklaşmıyor fakat düzenli olarak vergisini ödüyordu. Şöhreti kısa sürede bütün Batı Afrika'ya yayıldı. 1924 yılına gelindiğinde Hamâlîyye, şeyhi, halifeleri, müridleri ve zikir usulüyle tam bir tarikat haline gelmişti. Şeyh Hamallah'ı kıskananlar, onun müslüman milliyetçisi ve halkı isyana teşvik eden bir kişi olduğunu söyleyerek kendisini Fransızlar'a şikâyet ettiler.

Batı Afrika müslümanları arasında genelde bir çatışma görülmezken sadece Hamâlîler diğer bütün kesimlerle kavgalı gibi gösterilmeye çalışıldı. Bunun başlıca sebebi, Ticâniyye tarikatı mensuplarının birçoğunun Şerîf Hamallah'a intisap etmesiydi. Hamâlîyye'nin gelişmesi, diğer şeyhlerin güçlerinin ve geçim kaynaklarının ellerinden çıkmasına yol açtı; bu durum, ibadetlerine engel olmaları şartıyla Fransızlar'a itaat edeceklerine dair anlaşmalar imzalayan diğer tarikat şeyhlerini de rahatsız etti. Öte yandan bazı hıristiyanların İslâmîyet'i kabul ederek Şeyh Hamallah'a intisap etmeleri üzerine kilise devreye girerek Fransız idaresinin ona karşı sert tedbirler almasını istedi. Şeyh Hamallah'ın bugün Mali ile Moritanya devletlerinin sınırları içinde kalan Niyûrû, Velâte (Valata), Kîfâ (Kiffa), Kâyes, Timbedga (Tinbadghah), Nârâ (Nara) ve Na'me gibi yerleşim yerlerinde müntesipleri giderek çoğaldı. Hamâlîyye on beş yıl içinde Senegal ve Orta Nijer havzalarında, Yu-

Seyh Hamallah